

Lisaks dokumentidele "ETÜÜDE TARTU KUNSTNIKKONNAST"

Juta Kivimäe

Lähiajaloo uurimine ajaloolis-kriitilisest seisukohast on Eestis alles kujunemas. Seetõttu väärib tähelepanu üks esmastest püüetest arhiivimaterjale avaldades tuua meieni fragment lähiajaloost, kus osalejateks on tänaseks end rahvuslikku kunsti-ajalukku jäädvustanud nimekad isiksused. Arhiividokumentides kajastunud "juhtum" on eesti kultuuriajalooos küllalt tuntud just selles osalenute hilisema loomingulise panuse tõttu, kuid seni nii kunstiajaloolastelt kui ka ajakirjanikelt vaid osalenute ametlikele elulooandmetele, isiklikele mälestustele ja n-ö mälestuste mälestustele toetudes interpreteerimist leidnud. Peeter Väljas on huvitava allikmaterjalina vahendanud autentse arhiivimaterjali, tõlkides Riikliku Julgeolekukomitee toimikuid aastaist 1949-1956. Just nii kaua kestis omaaegsete eesti kunstitudengite Ülo Soosteri, Lembit Saarts, Valdur Ohaka, Heldur Viirese, Henn ja Esther Roode (siis Potisepp) teekond Tartu julgeolekust Nõukogude vangilaagritesse ja sealt tagasi tänapäeva vaatenurgast totralt absurdsete süüdistuste tõttu. Vahendatud arhiivimaterjal iseenesest ainsagi kommentaarita on kahtlemata kõnekas, kuid ei kõnele tingimusteta ise ja võib olla ka mõnevõrra eksitav. Tegemist on siiski alles asja toimunud autoritaarse režiimi repressiivorganite koostatud materjalidega, mille eesmärgiks oli näidata kedagi teatud valguks ja samas eksponeerida organite endi tõhusat tööd ja valvsust. Ülekuulamisprotokollide sisu ei tarvitse olla autentne ülekuulataivate omal ajal antud tunnistustega, sest – kogu ülekuulamisprotsess ja suhtlus julgeolekuorganites toimus vene keeles, ülekuulataivatele niisiis võõrkeeles, mida nad ei vullanud, olles seega täiesti abitud end kaitsma, nagu hilisematest avaldustest võibki lugeda. Ülekuulamismetoodika eesmärgiks aga oligi tekitada ülekuulataivates segadust, sundida neid loobuma oma veendumustest ja seisukohadest, murduma ja alla kirjutama fabritseeritud süütunnistusele.

Samas teame, kui drastiliseks kujunes olukord Eestis kultuuriideoloogiliselt pärast 1948. aasta kevadisi loominguliste liitude nõupidamisi, mil käsitleti Ük(b)P Keskkomitee kurikuulsat otsust V. Muradeli ooperi "Suur sõprus" kohta 10. veebruarist 1948. Moskvast suunatud üleliidulise kul-

Kunstnikud Valdur Ohakas ja Lembit Saarts.
Laagrifoto, 1956. Esther Roode arhiiv.

tuuripoliitika poolt ohjatuna alustati intensiivset kriitikat eesti kunsti vormilise külje üle, hakkasid levima mõisted nagu "kodanlik formalism" jmt, samuti põlustati kaasaegsed kunstiteoreetilised mõtteavaldused ja vähimigi kontakt maailmas levinud moodsate kunstivooludega. Järjepidev, suuresti Pariisi koolkonna traditsioone järgiv kunstiõpetus Tartus oli määratud elimineerimisele. Sellisel pinnasel osutus Prantsuse Lütseumi lõpetanud Ülo Soosteri tõlketegevus tõepoolest "kuritegelikuks". Samas on haledummaline, et üheainsa prantsuse kunsti käsitleva raamatu mõju võis olla nii valdav – olid ju kõik raamatuga tutvunud isikud pärit sõjaeelsest Eesti Vabariigist, kus pallaslik side kaasaegsete kunstivooludega oli enam kui enesestmõistetav nähtus. Ka sõjaaegsetel Saksa okupatsiooni aastatel ei sekkunud võimud kõrgema kunstikooli töösse. Samas teame juba trükiti avaldatudki mälestustele toetudes, et Tartu Kunstimuuseumi ja erakogude raamatute ühislugemine, mitteametlikud pühapäevased eesti kunstipärandiga tutvumised muuseumis, tõlgete levitamine ja arutelud olid tol ajal tekitatud infosulus olulise tähendusega. Veel minugi üliõpilasajal 1970. aastail levisid üliõpilaste seas mitme kopeerpaberi läbi kirjutusmasinal paljundatud kahvatud käsikirjad. Käest kätte liikuva informatsiooni vahendamine on teatud ühiskonnakorralduses lihtsalt üks kultuurilise suhtlemise vorm.

**Kunstnik Ülo Sooster. Laagrifoto, 1955-56.
Tenno-Pent Soosteri arhiiv.**

Esitatud materjale lugedes tekib rida küsimusi seoses P. Väljase tehtud ilmselt teadlike valikutega. On selge, et materjali on toimikus olnud tunduvalt rohkem ja sellest on mingitel kaalutlustel esitatud teatud delikaatne valik. Nähtavasti on momendil meie hulgas veel keegi, kes tolleaegsetes sündmustes osales, ja noor ajaloolane on püüdnud mitte osatada omal ajal raskete sundvalikutega ette seatud inimesi. Inimlikult on selline teguviis täiesti mõistetav, meetoodiliselt ilmselt mitte päris õige. Nimelt ei ole me samalaadsete probleemide ees esmakordselt. Sedasama on läbi elatud Saksamaal juba aastakümneid tagasi, kus analüüsi natsistlikel aastatel nii või teisiti kaasa teinud isikute tegevust, aga ka lähiaastatel, mil ajakirjanduses ja tõsiteaduslikes uurimustes on avaldatud käsitusi kunstnike, kirjanike ja muu loovintelligentsi suhetest repressiivorganitega. Seda kõike on tehtud selleks, et avada ja analüüsida lähiminekku ja seal eksisteerinud sotsiaalideoloogiliste suhete tõelist olemust. Need on olnud kodanlikus ühiskonnas käibiva inimese vaimse vabaduse suhtes repressiivse ühiskonna tingimustes enamasti pealesunnitud suhted, mil üksikisiku võimalused on sageli juba ette determineeritud, kuid siiski on

iga selline suhe oma olemuselt ambivalentne. Kunstielu nagu kunstnikkegi ei saa vaadelda eraldi sotsiaalajaloolisest reaalsusest, kus nad on elanud ja tegutsenud, mis on neid vorminud sellisteks, nagu nad kujunesid, aga samuti on iga ajastut enam või vähem mõjutanud selles elanud konkreetsed inimesed.

Riikliku julgeolekuministri Kummi ja ministeeriumi osakonnaülemale Taevere ettekanne Moskva ülemustele 1950. aasta jaanuaris laseb aimata, et agara uurijaskonna tegevuse eesmärk ei olnudki tegelikult siis veel üsna tundmatute kunstitudengite vangistamine, kuigi "kodanlik-natsionalistliku pörandaluse relvastatud rühmituse" avastamine ja kahjutuks tegemine paistis mainimisväärse saavutusena. Jälitustegevuse plaaniline eesmärk oli ilmselt õppejõudude Ado Vabbe ja Elmar Kitse, eriti just Vabbe kui vanema generatsiooni autoriteetse kunstniku ja kunstiõppejõu elimineerimine veel enne Tartu Kunstiinstituudi tegevuse ettekavandatud viimist uutele nõukogulikele rööbastele.

Muidugi jälgiti andekaid ja kokkuhoidvaid noori intellektuaalseid kunstiüliõpilasi juba varemgi. Saksa sõjaväes teeninud Henn Roode värbamine julgeoleku informaatoriks oli tüüpiline käik, mille taolisi võime leida mitmeidki. Tavaline asjade järgnevus sel puhul oleks olnud: Saksa armees teenimise fakti tuvastamine, värbamine informaatoriks, vaikne koostöö ja "nähtamatud käed", mis asjaosalist isikut aitasid aastaid edasi ameti- ja ka kunsti-põllul, imestusväärsest kena karjäär hoolimata Saksa sõjaväest jne. Henn Roode puhul aga see kliše ei töötanud.

Nägu nähtub ülekuulamismaterjalidest ja asjaosaliste hilisematest avaldustest 1950. aastail – otsene füüsiline ja vaimne vägivald ei olnud võrras ka Eesti julgeolekutöötajail. Inimeste unetuna hoidmine, näljutamine, rafineeritud peks jne oli nende inimeste leivatöö ja nii see toimus alles kõige lähemas minevikus.

Arreteeritud "üliõpilasgrupi" liikmed olid tegelikult juba 1949. aastaks sattunud küllaltki erinevatele radadele. Vaid Henn ja Esther Roode õppisid veel Tartu Kunstiinstituudis. Ülo Sooster oli lõpetanud ja asunud Tallinnas, valitud isegi Kunstnike Liidu kandidaatliikmeks, mis oli tollastes ideoloogilistes tingimustes oluline samm. Lembit Saarts ja Valdur Ohakas töötasid vastavalt Tartus ja Tallinnas ning Heldur Viires õppis Leningradis Repini-nimelises Kunstiakadeemias. Nagu loetud dokumentidest võib aimata, sattusid noored arreteeritud ilmse provokatsiooni, ähvarduste, pettuse ja veenmise ning üsna saamatult-lohakalt kokkuklopsitud süüdistuskokkuvõtte tagajärjel aastateks erinevatesse laagritesse. Stalini surma järel muutus

nud poliitilises kliimas kirjutas igaüks neist ülemkohtule tol ajal "poliitiliste" poolt tavakohase pöördumise, mis toonilt ja olemuselt suuresti kattuvad, erandiks muidugi Ülo Soosteri vahedalt otsekohe- ne, konstruktiivsetest lõikudest koosnev avaldus, mis kujuneb pigem süüdistuskokkuvõtteks uurimis- organite ebaprofessionaalsele tegevusele.

1996. aastal, mil kirjastus "Kunst" avaldas Ilja Kabakovi "subjektiivsed märkmed" Ülo Soosteri piltidest, ei olnud konkreetsed jügeolekudokumendid veel avalikkuse ette jõudnud ega olnud ilmselt ka teada, et need asuvad Eestis. Hoolimata sellest seostus vaieldamatult rahvusvahelise staatusega kunstniku saatuse arutlevale lugejale küsimusega, mille esitas ka raamatule eessõna kirjutanud kunstiteadlane, R. Varblane: kuivõrd olid omaaegsed sündmused suhtes Soosteri kujunemisega selleks, kelleks ta kujunes – erandlikult iseseisva mõtlemisega, uuriv ja juurdlev kunstniku- isiksus, energiline innustaja ja looja, terve koolkonna promootor 1950ndate lõpu – 1960ndate alguse Eestis. Tööpoolest, vaieldamatult väga andekatest saatusekaaslastest ei kujunenud kodumaal samalaadselt jõulisi isiksusi kunstis. Erandlikult kaua kestnud okupatsioonisituatsioonis kujunes mõistetavatel põhjustel välja klammerdumine traditsiooni. See oli, mis säilitas "rahvuslikku keskmist". Vähemalt Soosteri juhtum annab alust julmana tunduvaks järelduseks: eluline õnnetus oli tema õnn. Moskvas teda kunstiliselt ei tasulilitatud, Eestis oleks see võinud juhtuda.

Kümneaastase iseseisvusaja järel võib endale lubada tagasisivaatamist tigiduseta ja afektsiooni- ta. Ka traditsioon võib osutada ambivalentseks: pallaslik kunstikäsitus ja Noor-Eesti ideestik on vaieldamatu osa rahvuslikust identiteedist. Samas oleme neisse senini liigselt kiindunud, et neid kriitiliselt analüüsida. Igal kultuurinähtusel on omas ajas kindel kandepind, ta on orgaaniline osa mitmedimensioonilises võrgustikus, kuid kui ta jääb liiga kauaks määravaks mingis teises hilisemas ajas, võib tegemist olla selle kultuurikeskkonna tahtliku enesepiiramisega. Samuti oleme olnud aastakümneid kiindunud n-ö suulisse traditsiooni, omamütidesse, mis aitasid mingis situatsioonis säilitada kollektiivset eneseväärikust ja mitmeid vajalikke illusioone. Okupatsioonisituatsioonis ei tekkinud ega vist saanudki tekkida tänapäevasele avatud ühiskonnale iseloomulikku ühiskonnateoreetilist mõtlemist, mis oleks suutnud analüüsida tegelikke protsesse. Aga niisugust mõtlemist pole tekkinud tänini, põhjuseks senikäsitlemata lähiajalugu, paljud müüdid ja tabud, mille dekonstruktsioon võib küll kujuneda traumaatiliseks, kuid on vältimatult vajalik.

Kunstnik Henn Roode. Laagrifoto, 1955-56. Esther Roode arhiiv.

Kunstnik Esther Roode (paremal) moskvalanadest laagrikaaslastega. Temast vasakul näitlejanna Vera Rogozova. 1956.